

RAPPORT

DUURZAAM LEEFBAAR

De vertanding van leefbaarheid
en een duurzame ontwikkeling in de gebouwde omgeving

RAPPORT

DUURZAAM LEEFBAAR

De vertanding van leefbaarheid
en een duurzame ontwikkeling in de gebouwde omgeving

G I D O

The logo for GIDO features the letters 'G I D O' in a bold, white, sans-serif font, positioned at the top of a dark grey rectangular block. Below the text, the block contains a vertical gradient bar that transitions from dark grey at the top to a lighter grey at the bottom.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
1 De theorie	11
1.1 Definitie van een duurzame ontwikkeling	11
1.2 Definities van Leefbaarheid	16
1.3 Leefbaarheid ‘daar en later’	21
1.4 Conclusie	23
2 De praktijk	24
2.1 Leefbaarheid in Duurzaam Bouwen	24
2.2 Duurzaam Wonen uit betrokkenheid	25
2.3 GIDO pilot Zuidwest Veluwe	26
2.4 Duurzame ontwikkeling in de sociale sector	27
2.5 Lessen uit de praktijk	28
3 De visie	29
3.1 Kwaliteiten van een duurzame leefomgeving	29
3.2 Palet aan duurzame leefomgevingen	32
3.3 Universele kwaliteiten van elke duurzame leefbare wijk	35
3.4 Conclusies	38
4 Aanbevelingen voor de praktijk	40
Literatuurlijst	47

Colofon

Dit rapport is een uitgave van

GIDO Stichting
Postbus 5504
1410 EA Naarden

Website: www.gido.nl
E-mail: info@gido.nl

Het rapport is opgesteld door ir. Machiel van Dorst
van de GIDO-partner DIOC 'De Ecologische Stad' TU Delft

Tekstredactie: dr. Ir. Conny Bakker (info-eco)

Oktober 2002
ISBN: 90-74999-03-4

Contactpersonen voor dit rapport zijn:
GIDO Stichting: Gerbrand Naeff
DIOC 'De Ecologische Stad': Machiel van Dorst

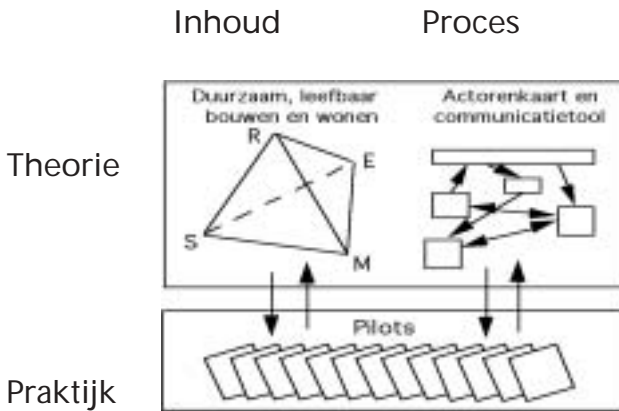
© Oktober 2002.

Gebruik van deze publicatie wordt van harte aanbevolen;
Overname van teksten is toegestaan met bronvermelding.

Voorwoord

GIDO staat voor Gemeenschappelijk Initiatief realisatie Duurzame Ontwikkeling. De GIDO Stichting bevordert duurzame oplossingen bij de inrichting en het beheer van gebieden. Centraal in het werk van de GIDO Stichting staan drie trefwoorden: integraal, duurzaam en met de burger centraal. GIDO koppelt kennis(ontwikkeling) aan de ervaring van pilots in de gemeentelijke praktijk (zie figuur 1).

Deze rapportage ‘Leefbaarheid x Duurzaamheid’ is onderdeel van het praktijkgerichte kennisontwikkelingstraject van de GIDO Stichting. De rapportage behandelt de theorie rond een duurzame ontwikkeling en leefbaarheid in de gebouwde omgeving en maakt deze toepasbaar voor GIDO-pilots die gericht zijn op de versterking van duurzaamheid en leefbaarheid in lokale gebiedsgerichte projecten.

figuur 1: De relatie theorie en praktijk

Dit rapport is gestoeld op kennis zoals aanwezig en ontwikkeld binnen de GIDO Stichting en binnen het DIOC-DGO ‘De Ecologische Stad’. Hiervoor is gebruik gemaakt van de constructieve kennisuitwisseling binnen de GIDO werkgroepen, in (externe) GIDO workshops en met het GIDO Managementbureau.

Daarnaast hebben een aantal referenten uit de werkgroep inhoud en van het DIOC-DGO 'De Ecologische Stad' (delen van) het rapport van commentaar voorzien:

- Dr. Frans Coenen (CSTM TU Twente, GIDO werkgroep inhoud)
- Drs. Huib Haccoû (Saxion Hogeschool IJsselland, voorzitter GIDO werkgroep inhoud)
- Ing. Joke Hofstee (Arcadis, GIDO werkgroep inhoud)
- Prof. ir. Kees Duijvestein (DIOC-DGO TU Delft, bestuurslid GIDO Stichting)
- Dr. Kees Canters (DIOC-DGO, TU Delft)

Ik hoop dat het GIDO en het DIOC 'De Ecologische Stad' met dit rapport de discussie over leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling een nieuwe (en meer eenduidige) richting kan geven. Na deze meer theoretische exercitie is nu weer het woord aan de praktijk.

Ir. Machiel van Dorst, auteur

DIOC 'De Ecologische Stad' TU Delft en lid van de werkgroep Inhoud van de GIDO Stichting

Inleiding

Duurzaamheid en leefbaarheid lijken op het eerste gezicht goed samen te gaan. Het zijn allebei gewilde kwaliteiten voor een woonomgeving, maar toch blijkt het niet eenvoudig om ze met elkaar te verenigen. Een duurzaamheidsvisie voor een wijk zal namelijk ook aandacht vragen voor de leefbaarheid voor volgende generaties en mensen elders. En daar schuilen conflicten, want wat leefbaar is voor het hier en nu, is niet altijd leefbaar voor volgende generaties ('daar en later'). Het vertanden van duurzaamheid met leefbaarheid wordt bovendien extra bemoeilijkt door het ontbreken van eenduidige definities voor beide begrippen.

De GIDO Stichting kwam deze problematiek tegen in de eerste praktische GIDO pilots, en is op zoek gegaan naar theoretische kennis om met dit dilemma in volgende pilots aan de slag te kunnen. Het doel van dit rapport is het verhelderen van de relaties tussen een duurzame ontwikkeling en leefbaarheid, met de nadruk op toepassingen in de woonomgeving.

Het zoeken naar relaties tussen duurzaamheid en leefbaarheid is niet alleen een noodzakelijk kwaad, het heeft ook een aantal voordelen:

- De inzet en betrokkenheid van burgers met betrekking tot de leefbaarheid van de woonomgeving is groot. Dit in tegenstelling tot de inzet om de milieubelasting van de woonomgeving te beperken. Door leefbaarheid en duurzaamheid met elkaar in verband te brengen kan de betrokkenheid bij de leefbaarheid van de woonomgeving ook ingezet worden voor de kwaliteiten van een duurzame (gebouwde) omgeving. Leefbaarheid is hierbij dus een opstapje naar een duurzame ontwikkeling.
- Het duurzaamheidsperspectief maakt het mogelijk om verder te kijken dan de korte termijn oplossingen en verlegt de aandacht naar langer houdbare oplossingen voor leefbaarheid. We hebben het dan niet alleen meer over de zittende bewoners, maar ook over de volgende generaties bewoners.
- Door leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling met elkaar te combineren komen de mogelijke strijdigheden tussen beide begrippen expliciet in beeld. Dit verheldert de vaak onduidelijke discussies over deze complexe onderwerpen in een planproces.

Om de relaties tussen een duurzame ontwikkeling en leefbaarheid te verhelderen, moeten allereerst een aantal misverstanden uit de weg worden geruimd. Duurzaamheid is meer dan duurzaam bouwen en leefbaarheid is meer dan een politiek begrip. Om het ruime aandachtgebied voor een duurzame ontwikkeling af te bakenen, beperken we ons hier tot de woonomgeving. Dit kan een stadswijk of een dorp zijn, maar ook een buurtgemeenschap in het landelijk gebied.

Hoofdstuk 1 van deze rapportage is de theorie: wat is een duurzame ontwikkeling? Wat is leefbaar? Hoe liggen de relaties? In hoofdstuk 2 wordt de praktijk tegen het licht gehouden: hoe leefbaar is duurzaam bouwen? Hoe duurzaam is werken aan leefbaarheid in de wijk? In hoofdstuk 3 worden de lessen uit theorie en praktijk vertaald in een visie op wat nu een duurzame leefomgeving zou moeten zijn. Tot slot geeft hoofdstuk 4 aanbevelingen voor een duurzame leefomgeving: wat kunnen we meer doen dan de bekende milieumaatregelen?

1 De theorie

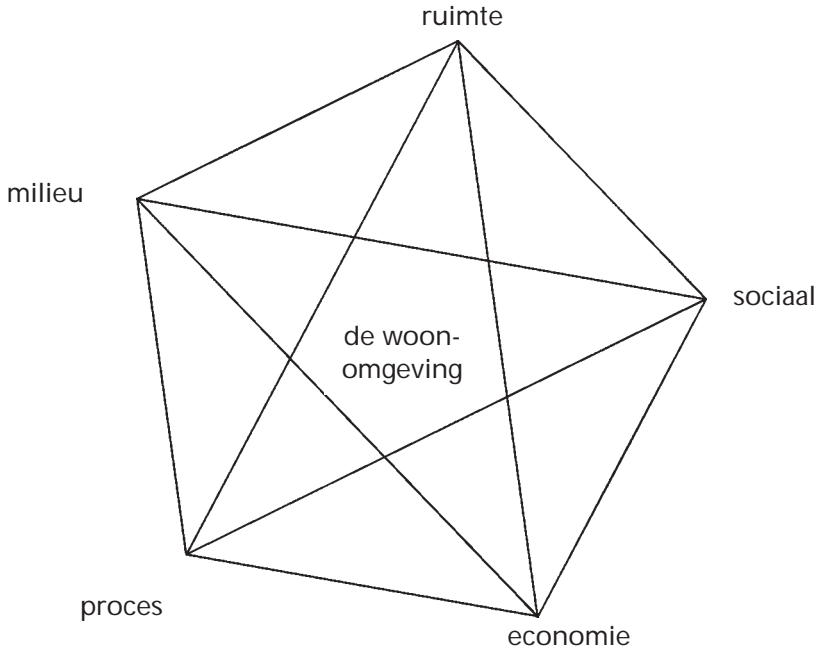
De complexe begrippen leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling vragen om een heldere definiëring. In dit hoofdstuk wordt allereerst het begrip 'duurzame ontwikkeling' toegelicht. Vervolgens worden de verschillende betekenissen van het begrip leefbaarheid besproken. De keuze van definities bepaalt de wijze waarop de begrippen zich tot elkaar verhouden. Beperken we een duurzame ontwikkeling tot het milieu dan wordt de relatie met leefbaarheid gespannen. Maar definiëren we een duurzame ontwikkeling als leefbaarheid voor iedereen, nu en in de toekomst, dan biedt dat openingen. Hierbij moeten we oppassen voor schijnverbanden. Tot slot van dit hoofdstuk wordt er dan ook voor een interpretatie gekozen waarmee een duurzame en leefbare ontwikkeling in de gebouwde omgeving in gang gezet kan worden.

1.1 Definitie van een duurzame ontwikkeling

"Een duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoefte van de huidige generatie zonder daarmee voor de toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te voorzien" (Brundtland 1987). In deze algemeen geaccepteerde opvatting heeft een duurzame ontwikkeling betrekking op 'daar en later' (langere termijn, de hele aarde en al haar bewoners) en heeft van daaruit gevolgen voor het 'hier en nu'. In de definitie van Brundtland spelen zowel sociale, milieukundige als economische ontwikkelingen een rol. Hierbij zijn met name de verbanden tussen deze ontwikkelingen van belang, omdat juist hier de verdelings- en afwentelingsvraagstukken zich zullen manifesteren. Zo kan een milieudoel, zoals het behoud van een habitat voor een bedreigde diersoort, op gespannen voet staan met lokale economische ontwikkelingen of een veilige woonomgeving. In een duurzame ontwikkeling volgens Brundtland staat het milieubeleid dus niet meer op zichzelf.

In dit rapport blijven we bij de brede definitie van Brundtland, maar beperken we ons tot de implicaties voor de woonomgeving. Het type verdelings- en afwentelingsvraagstukken wordt namelijk bepaald door

de wetenschappelijke discipline van waaruit de discussie wordt gevoerd (Coenen 2001). Deze zogenaamde gebiedsgerichte aanpak maakt het mogelijk om alle facetten van Brundtland te combineren, waarbij de mogelijke afwenteling op gebieden elders een continu aandachtspunt is.

Figuur 2: De vijf kwaliteiten voor een duurzame ontwikkeling in de woonomgeving fysiek, sociaal en economie.

Voor een duurzame ontwikkeling van een gebied, zoals een woonomgeving, is er een strategie beschikbaar. Dit is de Ecopolisstrategie van S. Tjallingii (1995). In deze benadering is een duurzaam proces van bouwen, beheren, gebruiken en slopen altijd een combinatie van drie invalshoeken: milieukwaliteit, ruimtelijke kwaliteit en proceskwaliteit. Samen bepalen ze de structuur van een plan of proces.

De GIDO Stichting gaat uit van het integrale gebruik van gebieden. Dit integrale gebruik heeft, zoals het GroteStedenBeleid (GSB) stelt, drie pijlers: Het verschil in de twee benaderingen ontstaat door respectievelijk het (bouw)proces te benadrukken of het gewenste einddoel. Ook het

wel of niet expliciet en zelfstandig benoemen van milieukwaliteit blijft onderwerp van discussie. Enerzijds is milieukwaliteit onderdeel van de gebouwde omgeving, anderzijds is het milieu voor weinig actoren een primair doel en moet om die rede continu benadrukt worden. In dit rapport breken we met de ongeschreven wet dat een duurzame ontwikkeling een drie-eenheid moet zijn en beschrijven we alle vijf de kwaliteiten die in verschillende combinaties gebruikt worden: milieukwaliteit, ruimtelijke kwaliteit, sociale kwaliteit, economische kwaliteit en proceskwaliteit. (zie figuur 2)

1. Milieukwaliteit

Vanuit het verdelings- en afwentelingsvraagstuk is het wenselijk om bij de ontwikkeling en het gebruik van gebieden kringlopen te sluiten. Dit betekent dat de milieustromen zoveel mogelijk binnen het gebied plaatsvinden. De milieustromen zijn energie, water, (de productie van) bouwmaterialen en voedsel, mobiliteit en afval. Voorbeelden van gebiedsgerichte milieudoelen zijn lokale waterzuivering voor hergebruik van grijswater of een gesloten grondbalans tijdens de bouw. Voor stromen die wel in en uit het gebied lopen (zoals verkeer) streven we naar het gebruik van duurzame bronnen en hergebruik. Lukt dit allemaal niet, dan moet er in ieder geval verantwoordelijk omgesprongen worden met aan- en afvoer (Duijvestein 1997). Achter deze concrete milieuaanpak voor een gebied zitten niet alleen lokale milieudoelen (gerelateerd aan gezondheid en natuurwaarde), maar ook mondiale milieudoelen (zoals het broeikas-effect).

2. Ruimtelijke kwaliteit

Voor ruimtelijke kwaliteit of gebiedskwaliteit verwijzen de meeste bronnen terug naar Vitruvius (RPD 1998). Hij geeft in zijn omschrijving van ruimtelijke kwaliteit geen receptenboek, maar definieert ruimtelijke kwaliteit als een kwaliteitsbegrip dat is samengesteld uit praktische bruikbaarheid, schoonheid en degelijkheid. Bruikbaarheid heeft in een duurzaamheidsperspectief niet alleen betrekking op de mens, maar ook op de natuur. Voor mensen betekent dat bijvoorbeeld variatie in woonvormen, zodat iedereen een passende plek kan vinden. Voor planten en dieren is het van belang dat veel verschillende biotopen gehandhaafd of gecreëerd worden waarin zij hun eigen "niche" kunnen vinden. Schoonheid is hier de zorgvuldigheid waarmee een woonomgeving is ontworpen en gerealiseerd. De woonomgeving moet hierbij herkenbaar

Foto 1: Variatie in woonvormen. Ontsluitingsweg in een informele wijk van permanent bewoonde vakantiehuisjes.

zijn, maar ook verrassend en vernieuwend. De menselijke schaal, natuurlijke materialen, de mate van gedetailleerdheid en het evenwicht tussen variatie en eenheid spelen hierbij een rol (Bell e.a. 2001).

‘Degelijkheid’ kan uitgelegd worden als letterlijk duurzaam. In zijn oorspronkelijke betekenis refereert dit aan de bouwtechnische levensduur. In onze tijd is het zo dat de gebruikswaarde belangrijker is dan de bouwtechnische levensduur: wat niet bruikbaar is wordt gesloopt en gebouwen waar mensen van houden worden behouden. Zo worden de noodwoningen van na de oorlog zorgvuldig gekoesterd. De betonnen portiekflats die deze noodwoningen moesten vervangen worden wél gesloopt. Degelijkheid betekent hier de gebouwen waar gebruikers van houden of gebouwen met een sociaal-culturele waarde. Bij een degelijk gebouw zal de functie de vorm volgen (denk aan de Amsterdamse grachtenpanden).

3. Sociale kwaliteit

De sociale kwaliteit heeft betrekking op de sociale cohesie in een woonomgeving. Een buurt is geen gemeenschap (Blokland-Potters 1998), maar moet vanuit een duurzaamheidsperspectief wel in enige mate autarkisch kunnen functioneren. Een buurt met sociale kwaliteit kan functioneren zonder uitgebreide (sociale) beheersmaatregelen.

We zullen in hoofdstuk 3 terugkomen op de relatie die dit heeft met ruimtelijke kwaliteit.

Een buurt waar sociale kwaliteit ontbreekt vraagt om een programma van sociaal investeren. Dit moet letterlijk duurzaam gebeuren; helaas hebben sociale programma's nogal eens een hoge omloopsnelheid. Sociale kwaliteit heeft natuurlijk een relatie met leefbaarheid, ook hier komen we nog op terug (paragraaf 1.2).

4. Economische kwaliteit

Het economische verkeer is een drager voor het duurzaam functioneren van een woonomgeving. De aanwezigheid van voorzieningen en van voldoende werkgelegenheid draagt bij aan het 'autarkisch' functioneren van een woonomgeving. Ook investeringen in milieukwaliteit en in ruimtelijke kwaliteit dragen bij aan een duurzaam gebruik. Net als bij milieu- en sociale kwaliteit is de economische kwaliteit contextafhankelijk: niet alles is lokaal op te lossen. Zo is het percentage werkelozen of lage inkomens meer een nationaal en een individueel probleem dan een buurtprobleem (Mustert en Goethals 1999). Deze realisatie is van belang omdat anders afwenteling plaatsvindt. Een voorbeeld hiervan is het bouwen voor hoge inkomens in de na-oorlogse wijk, waardoor een deel van de lage inkomens wordt verbannen naar een andere wijk.

5. Proceskwaliteit

Tussen ontwikkeling enerzijds naar beheer en gebruik anderzijds zit vaak een knip. De positie van de bewoners verandert en betrokken organisaties dragen het stokje over naar andere afdelingen. Voor een goed gebruik van een woonomgeving is het van belang dat alle betrokkenen worden geïnformeerd, met elkaar communiceren en samenwerken. Niet alleen bij de eerste ontwikkeling, maar over het hele traject van bouwen en wonen. Het gaat dan ook om een permanente ontwikkeling waarbij de verschillende actoren vaak een beperkt aandachtgebied hebben. Zo is de ontwikkelaar geïnteresseerd in de gebouwde omgeving als product en legt de woningbouwvereniging de nadruk op een rendabel beheer en vindt de bewonersorganisatie leefbaarheid van belang. In het planvormingsproces kan hier de nadruk liggen op consensus over het kader en een interactieve uitwerking met betrokkenen. Dit kader kan een duurzame ontwikkeling zijn. De belangrijkste betrokkenen zijn uiteindelijk de burgers. Een duurzaam bouwproces heeft dus niet alleen een duidelijke milieucomponent, maar resulteert ook in een woonomgeving waar

de uiteindelijke gebruikers en beheerders grote betrokkenheid bij voelen. Alleen dan ontstaat permanente ontwikkeling.

Voor een duurzaam proces is interactie tussen overheid en burgers niet genoeg. Het is ook noodzakelijk om de schotten binnen het gemeentehuis te doorbreken. Als de overheid niet het goede voorbeeld geeft van interdisciplinair samenwerken kan dat ook niet van de andere actoren verwacht worden.

Samenvattend

Door ons te richten op de woonomgeving wordt een duurzame ontwikkeling iets concreter. Bij een planontwikkeling kan uit de vijf kwaliteiten een lijst van aandachtpunten worden geselecteerd. Hierbij zijn niet alle punten even makkelijk te operationaliseren. Het is dan ook legitiem om te kiezen voor aandachtpunten die tot heldere doelen of die tot groot enthousiasme leiden. Bijvoorbeeld een energieneutrale buurt of een mooie wijk. Het is echter niet zo dat een aandachtspunt ten koste mag gaan van andere aandachtpunten, dit is per definitie niet duurzaam. Deze vormen van interne afwenteling liggen wel voor de hand en ontstaan ook door de lokale verschillen tussen de wensen van de zittende bewoners en de wensen van volgende generaties.

1.2 Definities van leefbaarheid

Het begrip leefbaarheid heeft vooral het afgelopen jaar een duidelijke politieke lading gekregen. In de politieke betekenis is leefbaarheid een verzamelbegrip voor de gezondheidszorg, het onderwijs, de veiligheid, de multiculturele samenleving en de vervoersproblematiek. Bovendien wordt het begrip doorgaans in de negatieve zin gebruikt: 'alles moet beter'. De politieke betekenis laten wij in deze rapportage voor wat het is en we richten ons op de relatie tussen de mens en zijn omgeving. We gebruiken leefbaarheid dus niet om de onleefbaarheid aan de kaak te stellen, maar om inzicht te krijgen in de kwaliteiten van een goed functionerende buurt, wijk of andere woonomgeving. Er zijn verschillende interpretaties van het begrip leefbaarheid in omloop, waarvan er hier een aantal worden behandeld.

1. De kennelijke leefbaarheid

Leefbaarheid is de mate waarin een leefomgeving aansluit op het adaptief repertoire van een soort (Veenhoven 2000).

In deze optiek staat het gedrag van de soort (bijvoorbeeld de mens) centraal. Prof. Ruut Veenhoven stelt dat de leefbaarheid voor mensen niet goed gemeten kan worden door te kijken naar de aanwezigheid van gunstig geachte omgevingskenmerken van een buurt of wijk (veronderstelde leefbaarheid). Er wordt dan voorbijgegaan aan de natuurlijke behoefte aan uitdagingen: "het paradijs is niet leefbaar", en ook aan de complexiteit van een leefwereld die niet ruimtelijk is te begrenzen. De kennelijke leefbaarheid kan slechts achteraf worden gemeten uit het levensresultaat. Leefbaarheid van een omgeving blijkt uit hoe lang en gelukkig mensen er leven. Deze vorm van leefbaarheid staat dus voor de goede 'match' tussen mens en omgeving en wordt daarom de kennelijke leef-

Foto 2: Utrecht – Kanaleneiland. Tevreden bewoners aan 'hun' hofje.

baarheid genoemd. De kennelijke leefbaarheid is niet alleen voorbehouden aan de mens, er is ook een kennelijke leefbaarheid van een omgeving (een habitat) voor flora en fauna.

Deze definitie is dus mogelijk de enige ware, maar is voor een gebiedsgerichte aanpak moeilijk hanteerbaar.

2. *De veronderstelde leefbaarheid*

Leefbaarheid is de waardering, of het gebrek aan waardering, van het individu voor zijn of haar leefomgeving (Van der Valk en Musterd 1998).

Ook hier onderstreept de definitie het belang van de goede combinatie mens en omgeving; de leefbaarheid van een wijk bestaat niet zonder bewoners! De waardering is afhankelijk van persoonskenmerken, ervaring, persoonlijke interpretaties en behoeften en een maatschappelijke en culturele context (Gifford 1997). Waardering heeft betrekking op de bruikbaarheid, de aantrekkelijkheid en de veiligheid van de gebouwde omgeving. De waardering komt voort uit de dagelijkse fysieke interactie met de gebouwde (en natuurlijke) omgeving en uit de sociale interactie in de gebouwde omgeving.

‘Tussen dam en arena’ is een zeer uitgebreid en degelijk onderzoek naar de veronderstelde leefbaarheid en de betekenis van omgevingskenmerken (Van de Wardt en de Jong 1997). De conclusie van dit onderzoek luidt: "objectieve omgevingskenmerken die van invloed zijn op de leefbaarheid zijn onvoldoende te herleiden tot een eenduidige ‘dosis-effect’ relatie. Ook zijn de effecten van toekomstig beleid niet van tevoren kwantitatief in te schatten".

De veronderstelde leefbaarheid is meetbaar, maar het is onduidelijk welke kenmerken van een woonomgeving invloed hebben op de mate van leefbaarheid. Met dit in het achterhoofd, hangen de volgende buurtkenmerken (zonder duidelijke oorzaak–gevolg relatie) vaak samen met de (veronderstelde) leefbaarheid: de kwaliteit van de woningbestanden, de hoeveelheid openbaar groen en de sociale structuur. Het sterkste verband (zonder oorzaak –gevolg relatie) is de relatie tussen de hoogte van het gemiddelde inkomen en de leefbaarheid. Aardig detail is dat activiteiten die milieuhinder veroorzaken ook een positieve bijdrage aan de (veronderstelde) leefbaarheid kunnen hebben. Zo is geluidsoverlast van horeca in centrumwijken minder van belang dan de gezelligheid die hiermee gepaard gaat.

Om het geheel nog complexer te maken: de waardering van bewoners voor de omgeving is aan veranderingen onderhevig. De waardering is afhankelijk van de mate waarin woonwensen binnen het bereik liggen en de mate waarin de huidige woning en woonomgeving afwijkt van het wensbeeld. Controle en keuzevrijheid lijken een grote invloed te hebben. Met het ontstaan van nieuwe woonvormen kan de leefbaarheid van een wijk achteruitgaan zonder dat er feitelijk iets voor de bewoner verandert. Op het moment dat de burens wel naar een betere wijk kunnen verhuizen,

daalt mogelijk de waardering voor de eigen woning door de achterblijvers. Er ontstaat een diversificatie in woonvoorkeuren. (Gifford 1997, Nathan 1998).

De veronderstelde leefbaarheid stelt dus de ervaring van bewoners centraal. De mening van bewoners is van groot belang maar is een moment opname waarmee de wijk nog niet in kaart is gebracht. De veronderstelde leefbaarheid laat zich niet direct vertalen in een plan van aanpak voor elke wijk.

3. Leefbaarheid als verzamelbegrip

Leefbaarheid is de optelsom van veel genoemde klachten over en kwaliteiten van de woonomgeving.

Voor de buurt of wijk worden de volgende omgevingsaspecten gebruikt in deze lijstjes of meetinstrumenten (Van de Wardt 1998, Van der Valk en Mutserd 1998, RIVM 1998, Van Eijk 1998):

1. parkeervoorzieningen
2. groen (van snippergroen tot park) en water in de wijk
3. woningdichtheid en bevolkingsdichtheid
4. levendigheid, aantrekkelijkheid
5. criminaliteit, vandalisme
6. sociale veiligheid, verkeersveiligheid
7. vuil op straat, verkeerslawaaï, bodemverontreiniging
8. aantal verhuisbewegingen per jaar
9. percentage eigen woningbezit
10. gemiddeld besteedbaar inkomen en inkomensontwikkeling
11. bevolkingssamenstelling (heterogeniteit, aandeel 'niet-actieven')
12. aanwezigheid, kwaliteit en nabijheid van voorzieningen (winkels, scholen, medische voorzieningen, OV haltes, kinderopvang, horeca, buurthuis, bibliotheek, enz.)

Figuur 3: Leefbaarheid als verzamelbegrip

Figuur 3 geeft een inventarisatie van leefbaarheidsaspecten zoals ze gebruikt worden in de (gemeentelijke) praktijk. Leefbaarheid als verzamelbegrip geeft een opsomming van omgevingskenmerken (sociale en fysieke aspecten) waarbij vermoed wordt dat ze een relatie hebben met

de waardering van bewoners voor de woonomgeving. De werkelijke invloed en de mate van waardering is hier niet relevant. Ook een gezaghebbend instituut als het RIVM (1998) heeft voor het gemak de sociale omgeving uit het leefbaarheidsonderzoek gehaald, fysieke aspecten zijn immers beter meetbaar. Deze keuzes zijn heel verleidelijk omdat er een uitspraak over een buurt kan worden gedaan zonder de bewoners te kennen. In de optiek van Ruut Veenhoven (2000) zijn deze leefbaarheidsindexen dan ook een afspiegeling van een politieke agenda. Een aardige reflectie op de leefbaarheid als verzamelbegrip is de analyse van de GSB-monitor over veiligheid en leefbaarheid door Intomart (Van Dijk e.a. 2000). Uit deze analyse blijkt dat verloederend (vuil op straat, vernielingen) niet wezenlijk bijdraagt aan de (on)leefbaarheid, tevens blijkt er geen oorzaak – gevolg relatie te bestaan tussen leefbaarheid en gevoelens van onveiligheid. Intomart toont ook aan dat juist de sociale kwaliteit een grote invloed heeft op de mate van leefbaarheid en de gevoelens van onveiligheid. Hiermee wordt dus de kritiek van Veenhoven (2000) op het gebruik van leefbaarheid als verzamelbegrip in de praktijk bevestigd.

Terugkijkend op de drie gepresenteerde definities, kan geconcludeerd worden dat de kennelijke leefbaarheid niet is in te perken tot de woonomgeving, daar te veel facetten niet ruimtelijk begrensd zijn of ruimtelijk onafhankelijk zijn (zoals gezondheid). De leefbaarheid als verzamelbegrip geeft een schijnzekerheid waarmee niet (letterlijk) duurzaam kan worden ingrepen in de leefbaarheid van een buurt. Daarmee is de veronderstelde leefbaarheid (de waardering van bewoners) de praktische middenweg. Hierbij wordt wel de nadruk gelegd op de kwaliteiten (de leefbaarheid) en niet op de problemen (de onleefbaarheid).

"Bakstenen kun je tellen, leefbaarheid niet" (Dieten, 1994).

Leefbaarheid laat zich dus niet in omgevingskenmerken omschrijven, maar de veronderstelde leefbaarheid laat zich eenvoudig meten. Van de Wardt en de Jong (1997) komen tot de conclusie dat het stellen van drie vragen voldoende is. Hierbij moeten de bewoners op de volgende stellingen reageren:

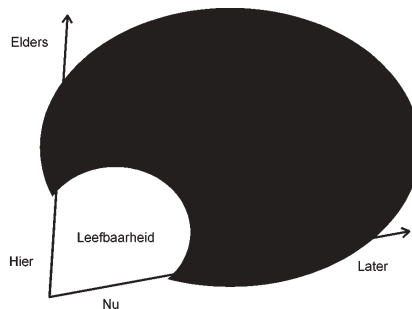
- Ik woon hier naar mijn zin (mee eens, mee oneens)
- Als je in deze buurt woont heb je het goed getroffen (mee eens, mee oneens)

- Hoe tevreden bent u met uw buurt (erg ontevreden, erg tevreden)
 Diepte interviews en wandelingen (ook 's avonds) met bewoners geven inzicht in de veronderstelde leefbaarheid. Maar daar is niet alles mee gezegd. Uit onderzoek in de buurten Poptahof in Delft en Ruigoord bij Amsterdam (van Dorst, te verschijnen in 2003) blijkt dat de sociale omgeving zoals verwacht een grotere invloed heeft op de (veronderstelde) leefbaarheid dan de fysieke omgeving, maar dat de fysieke omgeving wel een duidelijke faciliterende werking heeft voor de sociale kwaliteit. Deze relatie komt niet altijd uit de verf. Zo wordt in Poptahof Delft het groen zeer gewaardeerd, maar is de invloed op de leefbaarheid uiteindelijk laag. Dit komt omdat het groen uiteindelijk weinig bijdraagt aan de mate waarin bewoners controle hebben over de sociale omgeving.

De veronderstelde leefbaarheid is dus het bewonersoordeel, maar de interpretatie van dit oordeel is (ook) het werk van deskundigen.

1.3 Leefbaarheid 'daar en later'

Leefbaarheid is de waardering van een individu voor zijn of haar woon-omgeving. Leefbaarheid gaat over 'hier en nu' en een duurzame ontwikkeling gaat ook over 'daar en later'.

Figuur 4: Leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling

Voor het vertanden van leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling moet het begrip leefbaarheid in twee richtingen worden opgerekt; aandacht voor de leefbaarheid van anderen en aandacht voor de leefbaarheid van volgende generaties.

1. Leefbaarheid voor iedereen

Leefbaarheid voor de één kan conflicteren met de leefbaarheid voor een ander. Muziek is voor de één geluidsoverlast, voor de ander een genot. Een leefbare buurt is een buurt waar iedereen de sociale en fysieke omgeving waardeert. De direct zichtbare leefomgeving staat centraal (problemen worden immers ervaren op ooghoogte), maar de leefbaarheid van een buurt mag niet ten koste gaan van de leefbaarheid elders. Hier is een flexibele aanpak van de gebiedsgerichte benadering van groot belang. Op het moment dat bewoners de nieuwe rondweg niet door hun buurt willen moeten ze gaan participeren in een discussie op een ander schaalniveau. Het gaat namelijk niet alleen om hun buurt, maar om de verkeersstructuur van het hele dorp.

2. Leefbaar voor volgende generaties

Een omgeving die vandaag hoog wordt gewaardeerd kan over twintig jaar onverhuurbaar of onverkoopbaar zijn. De waardering van de woonconsument is aan veranderingen onderhevig. Deze veranderingen zijn afhankelijk van de mogelijkheden die een woonconsument voor zichzelf op de woningmarkt ziet. Wij moeten ons dus niet blind staren op de bouwtechnische levensduur, maar moeten ons richten op de mogelijke levensduur van het gebruik. Herstructurering van bouwtechnisch (of economisch) niet afgeschreven gebouwen is niet duurzaam. De toekomst laat zich helaas slecht voorspellen; de volgende generatie is met name gediend met keuzevrijheid.

Bij een gebiedsgerichte aanpak is het voorkomen van afwenteling op gebieden elders een voorwaarde voor milieu-, sociale- en economische kwaliteit. Binnen deze context is ook de leefbaarheid van plant en dier onderdeel van de milieukwaliteit. Daarnaast kan hier een goede relatie tussen leefbaarheid en duurzaamheid worden gelegd door de leefbaarheid van volgende generaties centraler te stellen.

1.4 Conclusie

Een duurzame leefomgeving is een (woon)omgeving die leefbaar is voor de huidige en voor de toekomstige gebruikers. Hierbij wordt met name een brug geslagen tussen de sociale kwaliteit en de fysieke kwaliteit. Deze relatie kan een nieuwe ingang zijn, maar neemt niet alle aspecten van een duurzame ontwikkeling en leefbaarheid in zich op.

2 De praktijk

Het ligt voor de hand om de vertanding van duurzaamheid en leefbaarheid in de praktijk vanuit het duurzaamheidsperspectief te benaderen. Dit perspectief heeft een ruimer kader in tijd en plaats (zie figuur 4) dan leefbaarheid. Een duurzame ontwikkeling is voor de gebouwde omgeving geoperationaliseerd in de Nationale Pakketten Duurzaam Bouwen (zie van Dorst 2000) daarnaast heeft Nederland ook pioniersprojecten waarbij de lat hoger ligt dan bij de Nationale Pakketten. Deze projecten worden meestal aangeduid als eco-wijken. De wijk Eva-Lanxmeer in Culemborg is hier het bekendste en meest gewaardeerde voorbeeld van. In dit hoofdstuk bekijken we het duurzaam bouwen met een leefbaarheidsbril. Daarnaast behandelen we ook een GIDO pilot (Zuid-West Veluwe) waarbij expliciet is geprobeerd leefbaarheid en duurzaamheid met elkaar te vertanden. Tot slot wordt de sociale sector (de leefbaarheidspraktijk) vanuit het perspectief van een duurzame ontwikkeling bekeken, en geven we de belangrijkste lessen uit de praktijk voor de vertanding.

2.1 Leefbaarheid in Duurzaam Bouwen

Voor de hele bouwsector wordt een zekere bijdrage aan een duurzame ontwikkeling gewaarborgd in de regelgeving van de Nationale Pakketten Duurzaam Bouwen. Er zijn pakketten voor de woningbouw, voor de utiliteitsbouw, een pakket voor de Grond- Weg en Waterbouw en een pakket voor de Stedebouw.

Alle pakketten zijn in eerste instantie pakketten waarbij het minimaliseren van de milieubelasting voorop staat. Maar naast de milieuthema's (materialen, energie, water, verkeer, natuur) komen er ook leefbaarheidsthema's in de pakketten voor. De pakketten vragen aandacht voor de volgende zaken; gezondheid, veiligheid, identiteit, diversiteit, regelvrijheid, privacy, flexibiliteit, functiemenging en betrokkenheid. Als het over leefbaarheid gaat worden ook abstracte termen gebruikt, zoals ruimtelijke kwaliteit en beleving, die niet worden vertaald in maatregelen voor de bouw. De thema's die wel worden uitgewerkt zijn vanuit leef-

baarheidsperspectief niet consequent uitgewerkt. Zo is er wel aandacht voor sociale veiligheid, maar nauwelijks voor kindvriendelijkheid. Deze beperkingen zijn overkomelijk, de aandacht voor leefbaarheid is (zeker in het pakket voor de Stedebouw) positief te noemen.

Het is jammer dat de relaties tussen leefbaarheid en de milieuthema's niet worden gelegd. Zo worden de dilemma's tussen leefbaar en duurzaam niet geëxpliciteerd. Meestal wordt er impliciet vanuit gegaan dat leefbaarheid een 'conditio sine qua non' is voor een duurzame ontwikkeling. Een goed voorbeeld is de aandacht voor sociale veiligheid in het Nationale Pakket Duurzame Stedebouw. Dit leidt tot de aanbeveling om het PolitieKeurmerk Veilig Wonen toe te passen. In dit keurmerk wordt gepleit voor meer straatverlichting, minder groen en parkeren dichtbij de voordeur. Deze eisen stroken niet met de aanbevelingen binnen de milieuthema's energie, groen en verkeer.

2.2 Duurzaam Wonen uit betrokkenheid

De relatie tussen een duurzame ontwikkeling en leefbaarheid laat zich met betrekking tot de gebouwde omgeving nog het best beschrijven in de gebruiksfase. Het duurzaam gebruik maken van de woonomgeving moet resulteren in zoiets als duurzaam wonen. Op dit punt wordt de insteek van het duurzaam bouwen van belang. De nadruk op milieuthema's leidt tot een duurzaam product (de duurzame woning) maar garandeert niet het duurzaam gebruik van dit product. Een goedgeïsoleerde woning met een zonneboiler wordt helaas niet automatisch duurzaam bewoond. De bewoners schaffen meer energieverlindende apparaten aan, gaan vaker in bad of het geld gaat naar een extra vliegvakantie. Ook binnen de GIDO pilots zijn er voorbeelden van goed bedoelde dubo-projecten waarbij uiteindelijk de milieuprestatie in het gebruik onder de maat is (bijvoorbeeld de wijk Nieuwland in Amersfoort). Op dit punt is de betrokkenheid van de bewoners van groot belang. De duurzaam bouwen projecten die ook duurzaam bewoond worden zijn de projecten waarbij de bewoners een milieubewuste leefstijl hebben. In veel gevallen is het bouwproject hier ook een initiatief van bewoners. Uit de ervaringen met projecten waarbij een groep woonconsumenten gezamenlijk als ontwikkelaar is opgetreden, blijkt dat het effect op de aard en de hoeveelheid milieumaatregelen op wijkniveau toeneemt

naarmate de (toekomstige) bewoners eerder in het planproces worden betrokken (Silvester & de Vries 1999). Helaas speelt duurzaam bouwen nauwelijks een rol in de woningkeuze in het perspectief van de totale woningmarkt.

Duurzaam bouwen leidt dus niet automatisch tot duurzaam wonen. De relatie tussen beide is momenteel het onderwerp van een aantal GIDO pilots. Een van de eerste GIDO projecten waarbij leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling in verband met elkaar werden gebracht speelde in Wageningen, aan de rand van de Veluwe.

2.3 GIDO pilot Zuidwest Veluwe

De GIDO pilot Zuidwest Veluwe is een proefproject voor de totstandkoming van een duurzame ontwikkeling in samenwerking met bewoners en alle gebruikersgroepen van drie aaneengesloten locaties. De actoren zijn in een open proces betrokken bij het opstellen van een uitwerkingsplan. In dit proces krijgen de actoren alle vrijheid om zelf te bepalen welke factoren van leefbaarheid en/of duurzaamheid een rol moeten spelen (Haver 2000). Door deze aanpak ontstaat een helder beeld van de prioriteiten van bewoners en gebruikers. De gestelde prioriteiten worden gekleurd door het profiel van de bewoners/gebruikersgroep en de kwaliteit van de locaties. De drie locaties hebben een lage tot zeer lage bebouwingsdichtheid en een hoge groene kwaliteit. Zuidwest Veluwe is een zeer aantrekkelijk en leefbaar gebied. Een conclusie voor het onderzoek naar leefbaarheid en duurzaamheid is de volgende:

Milieuproblemen die niet zichtbaar zijn op ooghoogte hebben geen prioriteit.

Onderwerpen die aan bod zijn geweest in de inspraaksessies zijn voor de locaties relevante aspecten van leefbaarheid en duurzaamheid die op ooghoogte zichtbaar zijn. In sessies met de actoren is gesproken over verkeersveiligheid, bereikbaarheid, recreatie, functies, ecologie etc. Daarnaast zijn er tal van niet direct zichtbare, maar basale milieueisen die weinig of niet besproken zijn: energie(besparing), afvalstromen en duurzaam bouwen.

Het proefproject leerde dat leefbaarheid een goede ingang is voor het genereren van betrokkenheid van actoren bij hun leefomgeving. Dit is

mogelijk ook een eerste stap naar het internaliseren van milieubetrokkenheid. Los hiervan is het voor een duurzame ontwikkeling van belang dat milieueisen voor energie, water en materiaalstromen (die los bestaan van leefbaarheid) altijd toegepast worden. Beslissingen hierover kunnen niet altijd overgelaten worden aan de gebruikers van een gebied. Dit is een belangrijke constatering omdat leefbaarheid als onderdeel binnen duurzaamheid een andere rol heeft dan milieukwaliteit binnen duurzaamheid. Een milieumaatregel is altijd een duurzaamheidsmaatregel. Dit verband is voor leefbaarheidmaatregelen niet zo helder. Werken aan de energieprestatie van een wijk gaat richting een duurzame ontwikkeling. Het introduceren van hangplekken en speelveldjes is niet automatisch ook een duurzame ontwikkeling.

2.4 Duurzame ontwikkeling in de sociale sector

De sociale sector werkt aan onder meer aan het leefbaar maken en houden van de woonomgeving. De resultaten van goed sociaal beleid kan de betrokkenheid van burgers bij elkaar en bij de wijk verhogen. Dit is een voorwaarde voor een duurzaam gebruik van de woonomgeving, bijvoorbeeld in letterlijke zin omdat de verhuisbewegingen afnemen. Los van de gebouwde omgeving vraagt dit wel om een integraal sociaal beleid met een langere adem. Helaas wordt juist deze sector geteisterd door sectorale projecten met een korte levensduur. Hierdoor zijn blijvende (letterlijk duurzame) verbeteringen in de leefbaarheid van een buurt of wijk schaars (de Boer en Duyvendak 1999). Vanuit een duurzaamheidsperspectief formuleert Paul Schnabel de volgende vraag: "staat de vastgestelde en meestal beperkte duur van een project in de sociale sector het tot stand brengen van een resultaat van blijvende waarde niet erg in de weg?" (Schnabel 1999)

De kritiek uit de sociale sector zelf opent wel deuren naar nieuwe strategieën. Vanuit een duurzaamheidsperspectief is het interessant om in de bestaande gebouwde omgeving te zoeken naar duurzame sociale infrastructuur, en om deze vervolgens verder te ontwikkelen (Paes 1999). Los van deze ontwikkeld is er in de sociale sector een relativerende houding ten aanzien van de uitwerking van ingrepen in de gebouwde omgeving (Dieten 1994). Op zich is dit terecht, zo heeft de stadsvernieuwing door sloop- en nieuwbouw ook vele sociale structuren vernield. Ook de herstructurering van de na-oorlogse wijken kan resulteren in een mooie

wijk waar door de toevoeging van weer nieuwe leefstijlen het sociale klimaat alleen maar verslechterd is.

2.5 Lessen uit de praktijk

Duurzaam bouwen is minder belastend voor het milieu en het koesteren van duurzame sociale infrastructuur is goed voor de leefbaarheid. Helaas worden er zowel in de sociale sector als ook in het duurzaam bouwen weinig verbanden gelegd tussen de sociale en de fysieke omgeving. Een stap vooruit is mogelijk een stapje terug; duurzaam bouwen is niet het doel, maar een middel voor een duurzame ontwikkeling van de leefomgeving. Tevens is het ook voor de sociale sector van belang om de faciliterende rol van de fysieke woonomgeving in ogenschouw te nemen. Waarom functioneert de ene buurt wel en de andere niet? We moeten oppassen voor een fysiek determinisme, maar de gebouwde omgeving heeft wel degelijk invloed op de sociale omgeving (van de Wardt, 1994).

3 De visie

In dit hoofdstuk worden voorstellen gedaan voor het vertanden van leefbaarheid en een duurzame ontwikkeling in de gebouwde omgeving. Leefbaarheid is hier de kennelijke leefbaarheid; de waardering van de bewoners voor de (fysieke en sociale) woonomgeving. Vanuit een duurzaamheidsperspectief ligt voor de leefbaarheid niet de nadruk op het bestrijden van vervuiling, onveiligheid of de miscommunicatie tussen culturen. In dit hoofdstuk zijn we wel op zoek naar een leefbaarheid die lang mee gaat. Voor een duurzame ontwikkeling in de gebouwde omgeving beginnen we niet bij duurzaam bouwen maar bij een duurzaam gebruik en beheer van de gebouwde omgeving. De fysieke verschijningsvorm volgt daarna. Samenvattend, zoeken we dus naar een duurzame leefomgeving. Vanuit dit perspectief worden eerst de kwaliteiten van een duurzame ontwikkeling nogmaals langslopen. Vervolgens gaan we in op de mogelijke kenmerken van een duurzame leefomgeving.

3.1 Kwaliteiten van een duurzame leefomgeving

De kwaliteiten van een duurzame ontwikkeling in de woonomgeving uit hoofdstuk 1 worden hier nogmaals langslopen. Nu proberen we echter de leefbaarheid in elke kwaliteit te integreren:

1. Milieukwaliteit

Los van de wensen van burgers moeten gedragsneutrale milieumaatregelen altijd worden toegepast en moet hinder altijd worden bestreden. Immers burgers moeten wel betrokken worden bij een duurzame ontwikkeling, maar zijn daarmee niet van de ene dag op de ander individueel verantwoordelijk voor volkeren elders en voor de volgende generaties. Er zijn veel duurzaamheidsmaatregelen die gewoon uitgevoerd kunnen worden, los van bewonersparticipatie. Voorbeelden zijn het gebruik van duurzame energiebronnen, gesloten grondbalans, duurzaam materiaal gebruik, duurzaam waterbeheer, enz.

Daarnaast zijn er duurzaam bouwen maatregelen die alleen zin hebben bij het juiste bewonersgedrag, zoals aparte autowasplaatsen en ecologisch groenbeheer. Het juiste gedrag laat zich niet afdwingen. Waar

gedragsverandering geen grote inspanning vraagt is voorlichting noodzakelijk, in andere gevallen is een verleidingsstrategie gewenst. Zo moet de aantrekkelijkheid van het water in de wijk voorkomen dat bewoners chloor gebruiken. Hiervoor moeten oorzaak en gevolg relaties helder zijn. Het Nederlandse milieubeleid gaat nogal eens gebukt onder ingewikkelde formules en te vaak worden juist de niet-gebiedsgerichte milieuproblemen benadrukt.

Voor het realiseren van een beter milieu moeten de bewoners van een wijk niet benaderd worden als probleemveroorzakers, maar als probleemoplossers.

2. Ruimtelijke kwaliteit

In hoofdstuk 1 is ruimtelijke kwaliteit uitgewerkt in praktische bruikbaarheid, schoonheid en degelijkheid. Voor een duurzame leefomgeving is de wederzijdse beïnvloeding van deze facetten van groot belang. Zo draagt het behoud van cultuurhistorische waarde van de omgeving niet alleen bij aan de schoonheid van een woonomgeving, maar ondersteunt het ook de degelijkheid (of de letterlijke duurzaamheid). Vervolgens volgt de bruikbaarheid als vanzelf. Belangrijk hierbij is, dat de schoonheid wordt bepaald door de gebruikers van de woonomgeving

Foto 3: Middelburg. De buitenruimte tussen de huizen is openbaar, maar bezit van de bewoners. Dat verhoogt de verblijfskwaliteit en de passant is hier duidelijk te gast.

en niet door deskundigen op dit gebied. De schoonheid wordt dus op ooghoogte ervaren en vanuit het perspectief van een bewoner. Hij of zij is meer gericht op de verblijfskwaliteit en minder op de ervaringen voor de passant en de zichtlijnen.

Belangrijk voor de gebruiks- en belevingswaarde is de wijze waarop de fysieke omgeving de sociale omgeving ondersteunt. Het zijn de anonieme gebouwen en straten die voorwaarden zijn voor onaangepast gedrag, vervuiling en een gevoel van onveiligheid. Ruimtelijke kwaliteit staat dus niet op zichzelf en gaat over meer dan de kleur van de gevelpanelen. De fysieke omgeving kan betrokkenheid genereren en gewenst sociaal gedrag faciliteren. Frank Bijdendijk (directeur van woningcorporatie Het Oosten te Amsterdam) formuleert het als volgt: “een omgeving waar mensen van houden is duurzaam in de letterlijke zin van het woord.”

3. *Sociale kwaliteit*

Bij het bestuderen van een plangebied is het makkelijk om de sociale kwaliteit terug te brengen tot inkomensgroepen en percentages werkelozen. Deze vorm van ‘sociale kwaliteit’ laat zich vervolgens verbeteren door het bouwen van dure koopwoningen. De vraag is of hiermee de sociale omgeving voor de zittende bewoners wordt verbeterd. Er zijn voorbeelden waarbij juist deze toenemende heterogeniteit van de buurt de leefbaarheid voor de zittende bewoners verslechtert (Kleinmans e.a. 1999), naast het risico dat een deel van de oorspronkelijke bewoners naar de volgende ‘probleemwijk’ wordt gestuurd. Feitelijk is dit een vorm van afwenteling. Vanuit dit perspectief is het voor een duurzame ontwikkeling van een plan wenselijk om de zittende bewoners centraal te stellen. Ook de GIDO stichting stelt in een duurzame ontwikkeling de burger centraal.

In de praktijk zijn niet alle bewoners geïnteresseerd in het wel en wee van de buurt. Dit is niet erg, representativiteit van bewoners is niet van belang. Het is wel van belang dat de juiste bewoners aan tafel komen. Het heeft geen zin om de multi-culturaliteit van een buurt te bespreken in een zaal vol autochtonen, voor speelgelegenheden moeten de kinderen betrokken worden en voor groen moeten zowel de natuurliefhebbers als de bezitters van een volkstuin aan tafel. Hoewel bewoners in eerste instantie betrokken zijn bij de eigen woning en de directe woonomgeving, zijn er altijd bewoners te vinden die ook op hogere schaalniveau’s mee willen en kunnen praten. Inspraak en betrokkenheid van bewoners

onslaat de andere actoren (zoals woningbouwvereniging en gemeente) niet van de plicht om zich ook te verdiepen in gebruikskwaliteiten van het plangebied. Daarnaast moeten juist de andere actoren het belang van de volgende generaties behartigen.

4. Economische kwaliteit

Een duurzame leefomgeving is meer dan een woonomgeving. Een leefomgeving waar ook gewerkt en gerecreëerd wordt is niet alleen een impuls voor de lokale economie, maar kan het autoverkeer verminderen en draagt bij aan een betere sociale structuur. De leefbaarheid laat zich beïnvloeden door persoonskenmerken, zoals het al dan niet hebben van werk en de hoogte van het inkomen. Hier is (net als in hoofdstuk 1) de vraag of op de schaal van buurt of wijk de oplossingen kunnen worden gevonden. De buurt is immers niet de oorzaak van het probleem.

5. Proceskwaliteit

Een duurzame ontwikkeling van een wijk vraagt om betrokkenheid van alle actoren, leefbaarheid kan hier als opstapje dienen. In deze aanpak wordt de waardering van bewoners voor de sociale en fysieke omgeving als uitgangspunt genomen. Daarnaast kunnen er vanuit het milieu ook concrete doelen worden geformuleerd, bijvoorbeeld voor energie, water, verkeer, bouwmaterialen en afval. Het koppelen van een open planproces (zoals in de GIDO case Zuid-West Veluwe) aan milieustreefbeelden valt buiten het kader van dit rapport. Hiervoor verwijs ik graag naar het werk van de GIDO werkgroep 'Proces'.

3.2 Palet aan duurzame leefomgevingen

Dé duurzame en leefbare wijk bestaat niet. Het is juist de differentiatie in typologieën van wijken, buurten en woningen die zorgt voor een duurzame omgeving. Dit hangt samen met de differentiatie van leefstijlen zoals die nu al bestaat en zoals die in de toekomst vermoedelijk verder zal toenemen. De verschuiving naar een vraaggeoriënteerde woningmarkt zal dit proces sterk beïnvloeden. Daarnaast blijft het een feit dat we niet exact weten wat duurzaam en leefbaar zal zijn over 50 jaar. In deze paragraaf zoeken we de variatie die geboden moet worden, onder het motto differentiatie is duurzaam.

Er is terecht aandacht voor de verschillende leefstijlen in Nederland.

Het is echter moeilijk aan te geven hoe een leefstijl bij een bepaald woon-milieu zou kunnen passen. Zo kan ook een specifieke woonvorm (zoals wonen op een boot) het hele palet aan leefstijlen huisvesten. Dit probleem wordt groter als we de toekomstwaarde incalculeren. Dit laatste is niet onredelijk; niet alleen voor een duurzame ontwikkeling, maar ook vanwege het simpele feit dat een woning al snel 100 jaar meegaat. Veel bouwplannen van dit moment bestaan uit grondgebonden woningen met dezelfde levensduur, in wijken met een dichtheid van ca. 30 woningen per hectare. Dat is jammer wat er is zoveel meer mogelijk. Differentiatie kan langs verschillende lijnen plaatsvinden.

1. Van een doe-het-zelf-woonmilieu tot wonen in een hotel

Er zijn leefstijlen die graag verzorgd willen worden; dit zijn de zorgbehoevenden en de zorgelozen. De regie ligt hierbij in handen van een officiële beheerder. Dit kan betrekking hebben op een woongebouw, maar ook op een wijk. Bij het laatste ontstaan angstbeelden van ‘gated area’s’. Dat zou terecht zijn als bewoners zich alleen afschermen van de buitenwereld uit angst. In Nederland wordt echter veelal gekozen voor een geheel verzorgde wijk vanwege het samenhorigheidsgevoel en dit is een positieve kwaliteit. Zo wonen er rond een golfbaan in Dronten niet alleen vijftigplussers, maar ook gezinnen met kinderen die niet golfen. De laatsten kiezen voor een verzorgde, groene woonomgeving. Aan de andere kant zijn er leefstijlen die graag zelf de regie in handen willen hebben. Hierbij gaat het om verschillende vormen van doe-het-zelven (van kleine aanpassingen tot het zelf bouwen van een huis) en het particuliere opdracht-geverschap. Het doe-het-zelven kan ook betrekking hebben op het beheer van de buurt.

2. Het tijdelijke en het eeuwige

Bij differentiatie is de levensduur van woningen een belangrijke variabele. We kunnen bouwen voor de eeuwigheid, maar ook tijdelijke woonvormen zijn een optie. Bij de laatste optie is de woning eenvoudig aanpasbaar of zelfs vervangbaar. De levensduur is schaalafhankelijk, hierbij heeft de hogere schaal (de drager) een langere levensduur dan het schaalniveau daaronder (de inbouw) (Habraken, 1999). In de meeste extreme vorm is er een duurzaam landschap met een tijdelijke stedebouw, bijvoorbeeld een woonbotenwijk. In een minimale vorm wordt er een casco gebouwd voor de eeuwigheid en is de inbouw aanpasbaar aan veranderende functies. Beschouwen we de wijk als eeuwige drager en de gebou-

wen als inbouw, dan is het voor de toekomstwaarde een optie om witte vlekken op te nemen in een plangebied. Binnen de wijk als drager kan differentiatie gecreëerd wordendoor een variatie in levensduur van de bebouwing. Hiermee ontstaat een continu proces van verandering. Dit komt de levendigheid en leefbaarheid ten goede; in schril contrast met de wijk die op een bepaald moment in zijn totaliteit op de schop moet. Bij de laatste optie worden sociale structuren onnodig aangetast. Daarnaast krijgt de wijk een meer constante gebruikskwaliteit als er binnen de voorraad woningen met een lange en een korte levensduur voorkomen.

3. Wonen in het groen - wonen in de stad

Op buurt- en wijkniveau is een grote groep bewoners op zoek naar groene woonmilieus en een kleinere groep naar een hoogstedelijk woonmilieu. Voor een duurzame ontwikkeling moet dit niet automatisch vertaald worden in verdunning en verdichting. Het creëren van groene woonmilieus sluit sterk aan bij bewonerswensen, maar dit kan ook in de dichtheid van de bestaande stad gerealiseerd worden. Bij deze vorm van differentiatie moeten wij af van het denken in de tegenstelling groen en rood (landelijk en stedelijk). Deze planologische concepten vervagen op ooghoogte. Is lintbebouwing groen? Is Wassenaar rood? Is het Westland groen? Welke kleur heeft een permanent bewoond vakantiepark? De nieuwe landgoederen is een mooi instrument waarbij bouwen hand in hand gaat met natuurontwikkeling.

4. Van 1 tot 200 woningen per hectare

Groen en rood hangt samen met dichtheid, maar zijn niet synoniem. Zo kan binnen het stedelijk wonen gevarieerd worden tussen 30 en 200 woningen per hectare. Gestapeld bouwen, dakterrassen en minimale verharding bepalen vervolgens het groene karakter van het stedelijk wonen. In de lagere dichtheden (van 1 tot 30 woningen per hectare) is de keuze voor wel of niet grondgebonden woningen en het al dan niet toestaan van privé-tuinen en tuinafscheiding bepalend voor de ecologische kwaliteit van de groene wijk. De architect Ken Yeang heeft een hoogbouwproject ontworpen waarbij het bebouwde grondoppervlak kleiner is dan de vierkante meters groen aan en op het gebouw (Ken Yeang 1994).

3.3 Universele kwaliteiten duurzame leefomgeving

Juist met de veelheid aan mogelijke oplossingen zijn de gemeenschappelijke delers van belang. Dit zijn de universele voorwaarden voor duurzaam en leefbaar bouwen en wonen. Universeel betekent altijd en overall toepasbaar en dus duurzaam in de letterlijke zin van het woord.

Universele voorwaarden zijn niet zozeer leefstijl of cultureel gebonden, dan wel basale behoeften van de mens. Iedereen wil overleven en iedereen streeft naar een gezond en gelukkig leven. De mens is daarbij mogelijk allereerst uit op zijn of haar eigen welzijn, maar is tevens ook een sociaal dier. De duurzame leefomgeving zou naar mijn mening de volgende kwaliteiten bezitten.

1. *Gezondheid en veiligheid*

Gezondheid (lichamelijk en geestelijk) en veiligheid (vrij van dreiging) dragen bij aan een gezond en gelukkig leven. Nu kan hinder voor de één wel en voor de ander geen probleem zijn. Locatie- en mensspecifieke oplossingen zijn dus wenselijk.

Toch zit hier een grens aan, de overheid moet de gezondheid en veiligheid van burgers waarborgen. Dit basisniveau geldt voor iedereen en overall. Hier gelden de harde eisen voor licht, lucht, geluid en risico's. De noodzaak van regelgeving komt voort uit het feit dat bewoners zich niet altijd bewust zijn van alle omgevingsrisico's.

Gezondheid is op zich een breed pallet dat begint bij 'vrij van ziekten', fysiek en psychisch welzijn, vrij van hinder, tot comfort en het voorkomen van bewegingsarmoede. Veiligheid is vrij van geweldsdreiging, vrij van criminaliteit, maar ook verkeersveiligheid, sociale veiligheid en veiligheid in de woning.

Voor een uitwerking is het goed om juist de zwakke groepen in de samenleving centraal te stellen. Hoe moet iemand die zich erg onveilig voelt 's avond met het openbaar vervoer naar huis? Kan een achtjarige alleen door de wijk fietsen? Kan iemand die slecht ter been is een veilig en prettig ommetje maken dicht bij de woning? Het menselijk perspectief is vaak een welkome aanvulling op het cijfermateriaal van de regelgeving.

2. *Sociale cohesie*

Niet iedereen heeft behoefte aan sociale contacten in de buurt, de buurt is geen gemeenschap (Blokland-Potters 1998). De keerzijde van de

medaille is echter van groter belang: niemand wil wonen in een anonieme buurt. Openbare ruimte zonder verblijfskwaliteit en grootschalige bebouwing frustreren sociale cohesie. Een heterogene bevolkingsgroep in een homogene gebouwde omgeving zijn de perfecte voorwaarden voor anonimiteit. In deze situatie is er groot gebrek aan sociale interactie en dit geeft alle vrijheid voor onaangepast gedrag. Anonimiteit leidt tot vervuiling, onveiligheid en onleefbaarheid. In een goed functionerende woonomgeving hebben de bewoners een gevoel van controle. In eerste instantie is dat controle over het al dan niet aangaan van sociale interacties. In tweede instantie is dat controle over de fysieke omgeving. Een beheersbare omgeving kan door informele controle ontstaan (door de bewoners zelf) of door een formele controle (politie, buurtwerk, enz.). De eerste vorm is duurzamer omdat de betrokkenen zelf verantwoordelijk zijn en omdat formeel beheer makkelijk kan worden wegbezuinigd.

3. Leven is meer dan wonen

Door de buitenruimte te reduceren tot verkeersruimte en door de bebouwing te reduceren tot woningen komt een buurt nooit tot leven. Een blokje omlopen (zonder hond) wordt op zo'n moment een misplaatste actie. Het gebruik van de buitenruimte wordt gereduceerd tot een loopje van voordeur naar de auto. Een buurt is ook werken, ontspannen, recreëren, zorgen, winkelen, ontmoeten, tuinieren enz.. De gebouwde omgeving moet dit alles faciliteren. Dit kan nooit eenduidig, daar het programma door de tijd heen aan veranderingen onderhevig is. Voor een helder beeld is het goed te realiseren dat een uitgestorven buurt feitelijk niet leefbaar is.

4. Attractieve woonomgeving

Door de ongrijpbaarheid van begrippen als ruimtelijke kwaliteit en attractiviteit wordt dit aspect vaak naar de achtergrond gedrukt. Helaas, want duurzaamheid is dierbaarheid (aldus prof. Hans de Jonge, fac. Bouwkunde TU Delft). Het zijn juist de buurten met een cultuurhistorische waarde die 'alles' overleven en duurzaam en leefbaar zijn. Thuis voelen in de gebouwde omgeving is verbinding tussen de identiteit van een persoon en de identiteit van de gebouwde omgeving. Deze verbinding staat garant voor betrokkenheid bij en zorg voor de omgeving. Attractiviteit moet dus altijd een serieus onderwerp van discussie blijven, zonder dat hier een eenduidig oordeel over te vormen is. Het is niet een onderwerp dat het alleenrecht van de ontwerper is.

Foto 4: Minimaal, maar wel goed; De overgang tussen privé en openbaar op Terschelling.

5. Natuur

Er is maar één ruimtelijke component van leefbaarheid waar een grote consensus over bestaat en die tevens een duidelijke relatie heeft met duurzaamheid, en dat is de behoefte aan natuur in de directe woonomgeving. Let wel, het gaat om groen rond de woning en in de straat en niet om een buurtpark op afstand (Van de Wardt en de Jong 1997). Groene woonmilieus worden helaas te vaak beoordeeld op het ruimtebeslag en niet op de ecologische waarde of de mate van groene dooradering. Dit laatste is jammer omdat natuur ook een aantoonbaar gezondheidseffect heeft (Gifford 1997) en omdat juist natuur het meest voorkomende opstapje is naar (milieu)betrokkenheid van de bewoners.

3.4 Conclusies

Een duurzame ontwikkeling is in de VN conferentie 2002 in Johannesburg gedefinieerd als de leefbaarheid van onze planeet, niet alleen voor ons, maar ook voor volgende generaties. Mogelijk klopt deze definitie, maar het kan wel de aanleiding zijn voorbij te gaan aan de strijdigheden tussen een duurzame ontwikkeling en leefbaarheid in de woonomgeving. In een buurt of wijk is leefbaarheid een voorwaarde voor een duurzame ontwikkeling, maar is daarmee geen waarborg voor een duurzame ontwikkeling. Zeker niet als de aanpak van leefbaarheid gericht is op symptomen zoals het zwerfvuil of het percentage delicten gepleegd door allochtonenjongeren. De andere kant van het verhaal is uitsluiten van leefbaarheid en het reduceren van een duurzame ontwikkeling tot milieuthema's. Dit is goed voor het minimaliseren van de milieubelasting van de fysieke omgeving, maar of deze gebouwde omgeving dan ook duurzaam gebruikt wordt is een ander verhaal. Wie zich richt op een duurzame ontwikkeling van een leefomgeving kan niet om leefbaarheid heen, het is een noodzakelijke voorwaarde en in het beste geval ook een deel van de oplossing. In alle gevallen is leefbaarheid een belangrijke inspiratiebron voor het creëren van draagvlak onder de bewoners voor een duurzame ontwikkeling.

Wij hebben deze huizen, buurten en steden te leen van onze kinderen.

In een duurzame leefomgeving wordt duurzaam gewoond, nu en later. Dit laat zich niet opdringen aan de bewoners, maar de bewoners moeten hiertoe worden verleid. De fysieke omgeving moet een duurzaam gebruik uitlokken. Een duurzame leefomgeving is een omgeving waar de bewoners kunnen ingrijpen, waar ze van houden en voor willen zorgen. Verantwoordelijkheid wordt hierbij niet afgewenteld op niet-direct betrokkenen. Hiermee ontstaan wijken die alles overleven, zonder een grote inspanning van overheid of verhuurders. Zo ontstaan ook de wijken die zich aanpassen aan veranderingen en gewaardeerd zullen worden door volgende generaties. Dit zijn altijd unieke oplossingen. Zolang de vorm van duurzaam ontwikkelen ondergeschikt is aan technocratische oplossingen zoals seriebouw en lange zichtlijnen is de niet-leefbare en daarmee niet-duurzame modernistische stedenbouw nog steeds de regel. Duurzaam bouwen zou dus ook moeten betekenen dat te verwachten kosten in beheer en de milieubelasting van herstructureren, van de

komende vijftig jaar, meewegen in de kostprijs van een woning of een wijk. Duurzaam wonen is het bewustzijn van dit rentmeesterschap dat verder strekt dan de verkoopwaarde van de woning. Hier is wel een waarschuwing op zijn plaats: het feit dat een duurzame ontwikkeling over meer gaat dan het milieu mag niet betekenen dat milieuthema's daarmee naar de achtergrond verdwijnen. In tegendeel, de roep om meer asfalt vanuit leefbaarheidsmotieven moet afgewogen worden tegen de milieuambities voor het verminderen van verharding en het terugdringen van automobiliteit en broeikasgassen. Het terugdringen van de milieubelasting is een voorwaarde voor een duurzame leefomgeving. Voor het integreren van leefbaarheid moeten dus de milieuthema's duidelijk geformuleerd zijn.

Milieukwaliteit en een duurzame economische ontwikkeling van een leefomgeving hebben betrekking op de sociale en de fysieke omgeving. Hiervoor moeten wel de sociale en de fysieke omgeving een duurzame relatie met elkaar aangaan. Dit laatste wordt benadrukt in de aanbevelingen in het volgende hoofdstuk. Hierbij nogmaals de kanttekening dat alleen door de vijf kwaliteiten integraal toe te passen op een leefomgeving er een duurzame ontwikkeling in gang kan worden gezet.

4. Aanbevelingen voor de praktijk

In dit hoofdstuk staat de relatie tussen de fysieke en de sociale omgeving centraal. Vanuit dit perspectief worden een aantal (veronder)stellingen genoemd voor het ontwikkelen van een duurzame leefomgeving.

1. De kwaliteit van een woonomgeving is geen objectief begrip

Wat in de ene buurt als overlast wordt ervaren, is in een andere buurt juist levendigheid. Het is de waardering van de bewoners en gebruikers die telt. Deze waardering is afhankelijk van de ontwikkeling die een buurt en de bewoners doormaken. De betrokkenheid van bewoners op deze ontwikkeling is van belang. De bewoners kunnen de andere actoren van een planproces informatie verschaffen over de ontwikkeling van de wijk. Is de waardering laag, dan is de ‘match’ bewoners – omgeving niet goed; dit kan individuele onvrede zijn, het kan de samenstelling van de bewonersgroep als geheel zijn, het kan de fysieke omgeving zijn. In de praktijk kan aan alle aspecten gesleuteld worden, dat voorkomt teleurstellingen.

2. Samenleven is een cultuur

Een gedifferentieerde voorraad is noodzakelijk voor de continuïteit van een buurt. Iedereen van gelijke leefstijl en in eenzelfde leeftijdscategorie geeft vroeg of laat problemen. Een te heterogene samenstelling van de bevolking frustreert echter sociale cohesie. Zeker als een heterogene bewonersgroep in een homogene woningvoorraad is gehuisvest. Het parachuteren van dure koopwoningen in een lage-inkomenswijk is het introduceren van een ‘fremdkörper’. Uitzicht op dure auto’s en overvolle winkelwagentjes vergroot niet de leefbaarheid voor de zittende bewoners. Naast heterogeniteit in inkomen is er zoiets als heterogeniteit in cultuur. Het percentage allochtonen zegt echter niets over deze heterogeniteit. De positie van Surinamers is totaal anders dan die van Somaliërs. De behoefte aan een gedeelde cultuur is niet specifiek een vraag van autochtonen, maar een vraag van iedereen. Het is van belang dat nieuwkomers de kans krijgen om de gedeelde cultuur van de burens te leren. Of deze buurman Turks of Surinaams is, is minder relevant.

Uiteindelijk wil iedereen harmonieus samenleven met zijn of haar burens.

3. De fysieke omgeving faciliteert sociale cohesie

Anonimiteit kan het gevolg zijn van een zeer heterogene bevolkingsgroep van een wijk, maar gedijt alleen in een anonieme omgeving. In een anonieme omgeving wordt de directe woonomgeving met te veel mensen gedeeld, bestaat de woonomgeving voornamelijk uit verkeersruimte (zoals galerijen en trappenhuizen) en is er een gebrek aan informele ontmoetingsruimten. De na-oorlogse flatwijken zijn hier een uitgesproken voorbeeld van.

Foto 5: Territoria zijn leesbaar voor bewoners en bezoekers

De straat en de buurt moeten herkenbare eenheden zijn in een wijk. De bewoners moeten deze straat herkennen als ‘onze straat’ en ‘onze buurt’ (de zogenaamde parochiale ruimte). In de gebruikersgroep van de straat zijn de bewoners oververtegenwoordigd ten opzichte van bezoekers en passanten. Territoria zijn dus leesbaar voor bewoners en voor bezoekers, maar zonder dat de laatste groep wordt buitengesloten (“welkom in onze buurt”). De directe woonomgeving moet meer kwaliteit als verblijfsruimte dan als verkeersruimte hebben. Een meerderheid van de

informele contacten vindt namelijk plaats vanuit de voortuin en zelden op een galerij of op het trottoir van een doorgaande weg. Op het moment dat een bewoner in haar auto stapt is zij verdwenen uit de openbare ruimte. Anonimiteit hangt bovendien samen met massaliteit. Grote woongebouwen functioneren alleen met een veelheid aan beheer, dit is kostbaar en niet duurzaam.

4. Sociale cohesie en controle leiden tot betrokkenheid.

Betrokkenheid is een voorwaarde voor een duurzame ontwikkeling

Zonder betrokkenheid bij de sociale en fysieke omgeving is het bestrijden van vervuiling, sociale onveiligheid en geluidsoverlast altijd van tijdelijke aard (en dus niet duurzaam). Zelfs camera's en extra schoonmaakploegen zullen uiteindelijk geen effect meer sorteren. Aan de andere kant kan lokale betrokkenheid een basis zijn voor het introduceren van nieuwe kwaliteiten op het gebied van leefbaarheid en duurzaamheid. In samenhang met de vorige richtlijn: betrokkenheid bij de fysieke omgeving is een voorwaarde voor sociale betrokkenheid en sociale betrokkenheid is een voorwaarde voor participatie. Praktisch moet hier niet alleen gedacht worden aan inspraak, maar meer nog aan bewonersvrijheid. Voorbeelden: de verkoop van de inbouw van appartementen, verenigingen van buurteigenaren en de parochiale ruimte voor bewonersgroepen.

Foto 6 en 7: Nieuw Sloten. Een minimaal hekje maakt het verschil tussen een hangplek en een voortuin.

5. *Geen communicatie zonder privacy*

Sociale cohesie en controle door bewoners bestaan uit - en hebben baat bij - communicatie tussen bewoners. Deze communicatie is echter niet te realiseren als de bewoners niet ook een zekere mate van privacy kunnen ervaren in hun woning en de woonomgeving. Een bewoner die zijn of haar buren als bedreiging ziet van de persoonlijke privacy zal niet bereid zijn tot het uitoefenen van sociale controle en niet meedoen in inspraak. 'De burger centraal' werkt dus alleen als de burger ook af en toe in de luwte mag staan. De behoefte aan sociale contacten is niet alleen verschillend per persoon, maar ook voor een individu verandert dit van moment tot moment. Met name privacy in de woning is van groot belang; 'good fences make good neighbours'.

6. *Een leefbare buurt is een leesbare buurt*

De buurt is een geëigende afbakening van een werkerterrein in de stad. Het succes van deze afbakening is afhankelijk van de mate waarin de begrenzingen op de stadsplattegrond ook leesbaar zijn op ooghoogte. Kies altijd voor grenzen die voor bewoners herkenbaar zijn. De herkenbaarheid van de buurt is afhankelijk van het onderscheidingsvermogen van de buurt (woningtype, bouwblokken, fysieke grenzen) en stedenbouwkundige kenmerken in de buurt: invloed straattypen, hoog/laagbouw, gebruik van lokale voorzieningen.

Foto 7

Niet fysieke invloedsfactoren zijn: levensfase, hechting, sociale interactie, gemeenschappelijke gebeurtenissen van bewoners en geografische netwerken.

7. De burger centraal begint op de laagste schaal

De betrokkenheid van een bewoner is naast herkenbaarheid en schaal van het plangebied ook ingegeven door interesse en leefstijl. Mogelijk is een meerderheid van de bewoners geïnteresseerd in de toekomst van de straat, maar zijn er ook mensen te vinden die mee willen denken over een stadsdeel of een regio. Maak gebruik van deze interesse. Los hiervan is de betrokkenheid het grootst op de kleine schaal. Een plan voor een duurzame leefomgeving begint dan ook op ooghoogte en bij de bruikbaarheid voor bewoners. Daarbij zijn er randvoorwaarden die op een hoog schaalniveau worden vastgesteld. Hierbij is de rol van burgers beperkt. Vaak kan dit ook niet anders; een wijk van 10.000 bewoners kan moeilijk meebeslissen over de eisen voor het water- en wegennetwerk vanuit regionaal schaalniveau. Juist een grote vrijheid voor burgers vraagt om een sterke sturing op hoofdlijnen. Het zijn ook juist de hogere schaalniveau's waarop de kansen en mogelijkheden voor volgende generaties gewaarborgd moeten worden.

8. Het milieu is ook leuk

Er zijn milieumaatregelen die aansluiten bij leefbaarheidswensen. Hiermee kan betrokkenheid worden gegenereerd, dit gaat niet alleen om geldbesparende maatregelen, maar ook meer groen dicht bij huis, goede (geluids)isolatie of het comfort van een laagtemperatuursysteem (vloeren wandverwarming). Ook het gebruik van natuurlijke materialen wordt positief gewaardeerd. Duurzaam bouwen is het middel, duurzaam wonen is het doel.

Om het milieu leuk te maken is goede voorlichting belangrijk. Bij veranderingsprocessen kiezen bewoners in het algemeen graag voor het bekende, er zijn namelijk al genoeg onzekerheden in het spel. Bij bewoners leeft veel onzekerheid over de te verwachte levensduur van de in hun woning toegepaste duurzame innovaties zoals zonneboiler, warmtepompen en photovoltaïsche-panelen. Stel mensen dus ook gerust, niet alleen in het bouwproces, maar ook in de gebruiksfase. Dit kan met een goede woonhandleiding, maar beter zijn huisbezoekjes. Bij de laatste vorm wordt benadrukt dat de fysieke omgeving gemaakt is voor de bewoner. Een woonhandleiding kan de indruk wekken dat de bewoner

zich zou moeten aanpassen aan de fysieke omgeving.

9. Gedragsneutrale milieumaatregelen moeten altijd worden toegepast

Bij het verknopen van leefbaarheid en duurzaamheid zijn er ook thema's die buiten de boot vallen. Voor duurzaamheid betekent dit dat er thema's zijn die los staan van leefbaarheid of zelfs een omstreden betekenis hebben. Dit zijn ingrepen die verloren gaan in een inspraakproces, bijvoorbeeld door een gebrek aan interesse van de meeste actoren. In de woonomgeving gaat het hier over bouwmaterialen, verkeersbeleid en ambitieniveau voor water en energie en ook het behoud van biodiversiteit. Vanuit het oogpunt van een duurzame ontwikkeling is dus enerzijds betrokkenheid van bewoners gewenst en is anderzijds niet alles op alleen wijkniveau bespreekbaar. Bij de herinrichting van een straat is de mogelijke reductie van NOx een mooi milieudoel, maar geen onderwerp van een bewonersdiscussie. Dit laatste mag nooit de reden zijn om een milieuambitie van de agenda te halen.

10. Duurzaamheid is differentiatie

Differentiëren in woonmilieus en wijktypen betekent vooral ruimte creëren voor niet -gangbare oplossingen. De resultaten van woonwensenonderzoek is hier een te beperkt uitgangspunt. Woonmilieus creëren ook een vraag. Zo geeft woonwensenonderzoek een groei in het aantal vierkante meters per persoon weer, maar daarnaast laten mensen zich ook verleiden om in een klein(er) huisje te wonen als het uitzicht compensatie biedt of omdat de woning een cultuurhistorische waarde heeft. Voorbeelden van nieuwe woonmilieus die kansen bieden voor een duurzame ontwikkeling zijn: lichte stedbouw, wonen op het water, hoogbouw in lage dichtheden (tussen het groen), gestapelde vrije kavels, autarkisch wonen, zelfbouw huizen, enz. Differentiatie wordt het beste bereikt door de bewoner niet als consument van woningen te zien, maar als producent van wonen.

11. De duurzame woonomgeving is nooit af

Eindbeelden, zoals de meeste stedbouwkundige plannen bieden, geven volgende generaties weinig speelruimte. Woonomgevingen die levend blijven, geven de mogelijkheid om onderdelen toe te voegen of om onderdelen makkelijk te vervangen. Het gebrek aan een eindbeeld kan ondervangen worden met scenario's. Wat gebeurt er als de tweeverdieners in de gestapelde woningbouw alsnog kinderen krijgen?

Is het plan op onderdelen duurzaam te slopen bij leegstand? Kunnen ter zijner tijd ook andere functies worden toegevoegd, zoals een telewerk-kantoor of een busbaan?

De lijst van aanbevelingen kan oneindig uitgebreid worden, tot en met de detaillering van de woning. Het is echter niet de bedoeling (en niet mogelijk) om een recept te geven van de duurzame leefomgeving. Net als voor de bewoners geldt ook voor de andere actoren dat het zelf ontdekken en doen de weg naar betrokkenheid is. In een duurzaam planproces kunnen dus aanbevelingen (verder) ontwikkeld worden, locatie- en bewonersgericht.

Literatuur

- Bell, P.A., T.C. Green, J.D. Fisher and A. Bauw, (2001). *Environmental Psychology*. Orlando: Harcourt College Publishers.
- Blokland-Potters, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt*. Kampen: Kok Agora.
- Boer, N. de en J.W. Duyvendak (1999). *De permanente roep om sociaal beleid met langere adem* in tijdschrift voor de Sociale Sector, blz. 10-15 /12 / dec.
- Brundtland, G.H. (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Coenen, F. (2001). *Kantekeningen bij LxD*. Intern - GIDO
- Dieten, J. van en H. Moscoviter (1994). *Bakstenen kun je tellen, leefbaarheid niet*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam dS+V.
- Dijk, T van, S. Flight en E. Oppenhuis (2000). *Voor het beleid, achter de cijfers*. Hilversum: intomart.
- Dorst, M.J. van (2000). *Gezond en leefbaar bouwen in de Nationale Pakketten* in Dubo Jaarboek 2000. Best: Aneas
- Dorst, M.J. van (2003). *Een duurzame leefomgeving*. In voorbereiding
- Duijvestein, C.A.J. (1997). *Ecologisch Bouwen*. Delft: SOM, faculteit Bouwkunde TU Delft
- Eijk, D. van (1998). *Een atlas van de Nederlandse Steden*. Rotterdam: NRC Handelsblad.
- Gifford, R. (1997). *Environmental psychology*. Boston: Allyn and Bacon.
- Habraken, J. (1999). *De structure of the ordinary*. Boston: MIT press.
- Haver, W. (2000). *Pilot Zuidwest Veluwe*. Wageningen: gemeente Wageningen
- Ken Yeang (1994). *Bioclimatic Skyscrapers*. London
- Kleinhans, R., L. Veldboer, J.W. Duyvendak (1999). *Integratie door differentiatie?* Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Musterd, S en A. Goethals (1999). *De invloed van de buurt*. Amsterdam: Siswo-publicatie nr.404.

- Nathan, V. (1998). *An exploration of the evaluative and spatio-cognitive dimensions of environmental assessment*. Paper presented at IAPS 15 Eindhoven.
- Paes, M. (1999). *Veel duurzaam is er al*. in tijdschrift voor de Sociale Sector, blz. 15 /12 / dec.
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) (1998). *LeefOmgevingsBalans*. Bilthoven: RIVM
- RPD (Rijksplanologische Dienst) (1998). *Ruimtelijke Verkenningen*. Den Haag: ministerie VROM.
- Schnabel, P. (1999). *Sustainability*. in tijdschrift voor de Sociale Sector, blz. 9 /12 / dec.
- Silvester, S en G. de Vries (1999). *Woonsatisfactie, bewonersgedrag en bewonerswensen bij Voorbeeldprojecten Duurzaam Bouwen*. TU Delft en V&L consultants Rotterdam. Delft.
- Tjallingii, S. (1995). *Ecopolis, strategies for ecologically sound urban development*. Leiden, Backhuys Publishers.
- Valk, A. van der en S. Musterd (red.) (1998). *Leefbare Steden en een duurzame omgeving*. Assen: Van Gorcum.
- Veenhoven, R. (2000). *Leefbaarheid, betekenissen en meetmethoden*. Rotterdam, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Wardt, J.W. van de (1994). *De buurt: illusie of hoeksteen*. Leiden; LISWO.
- Wardt, J.W. van de en F. de Jong (1997). *Tussen Dam en Arena*. Amsterdam: gemeente Amsterdam & Bron UVA BV.
- Wardt, J.W. van de (1998). *The Evaluation and Prediction of Neighbourhood Quality in Amsterdam*. Paper IAPS 15, Eindhoven.

Het Gemeenschappelijk Initiatief *realisatie* Duurzame Ontwikkeling (GIDO) is een stichting die is voortgekomen uit de gemeentelijke praktijk.

De GIDO Stichting vormt een netwerk van lokale en andere overheden, adviesbureaus, bedrijven en kennisinstellingen. Onder de trefwoorden integraal, duurzaam en met de burger centraal werkt de GIDO Stichting actief mee aan de ontwikkeling van gebiedsgerichte projecten. De kennis die daarbij wordt opgedaan en uitgediept stelt de GIDO Stichting beschikbaar voor toepassing elders. Dit rapport is een van de manieren waarop de GIDO Stichting aan die verbreding wil bijdragen.